

УДК 343.13

СПІВВІДНОШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ Й КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ

Руслан БЛОКІНЬ,

кандидат юридичних наук, здобувач кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

SUMMARY

The article summarizes the views of scientists who studied the relationship between the concepts of criminal procedural responsibility, criminal procedural coercion and sanction. Attention is drawn to the fact that the degree of criminal responsibility is determined by a sanction of the criminal procedural standard, and the enforcement of criminal procedural responsibility is carried out via criminal procedural coercion. The discussion of scientists to determine the scope of coercive measures referred and not referred to the measures of procedural criminal responsibility is analyzed.

Key words: criminal procedural responsibility, criminal procedural coercion, sanction, coercive measures.

АНОТАЦІЯ

У статті узагальнюються погляди вчених, які досліджували співвідношення понять: «кримінальна процесуальна відповідальність», «кримінальний процесуальний примус» і «санкція». Звертається увага те, що міра кримінальної процесуальної відповідальності визначається санкцією кримінальної процесуальної норми, а реалізація кримінальної процесуальної відповідальності здійснюється шляхом застосування заходів кримінального процесуального примусу. Аналізується дискусія вчених щодо визначення обсягу заходів примусового характеру, які є заходами кримінальної процесуальної відповідальності, а які до них не належать.

Ключові слова: кримінальна процесуальна відповідальність, кримінальний процесуальний примус, санкція, заходи примусового характеру.

Постановка проблеми. Норми кримінального процесуального права регламентують порядок притягнення осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, до кримінальної відповідальності. Разом із цим кримінальний процесуальний закон визначає широкий перелік заходів примусового характеру, які забезпечують виконання учасниками кримінального провадження покладених на них процесуальних обов'язків і належну реалізацію процесуальних прав. Такі примусові заходи є різними. Особливе місце серед них посідають заходи кримінальної процесуальної відповідальності. Визначення співвідношення кримінальної процесуальної відповідальності з іншими заходами примусового характеру має важливе значення, адже впливає на розуміння того, які заходи примусу є процесуальною відповідальністю, а які до них не належать.

Актуальність теми. Серед учених-процесуалістів загально визнаним є твердження про те, що кримінальна процесуальна відповідальність тісно пов'язана з кримінальним процесуальним примусом і санкціями. Зокрема, З.Ф. Коврига стверджує, що процесуальна відповідальність полягає в застосуванні й реалізації санкцій правових норм і забезпечується примусовою силою [1, с. 36].

Утім питання співвідношення кримінальної процесуальної відповідальності й примусу в кримінальному процесі залишається дискусійним, хоча науковці – Г.Н. Ветрова, А.Я. Дубинський, З.Ф. Коврига, В.М. Корнуков, Ф.М. Кудін, П.С. Елькінд, В.В. Рожнова – не раз приділяли увагу дослідженню такого співвідношення.

Тому метою статті є визначення співвідношення понять «кримінальна процесуальна відповідальність», «кримінальний процесуальний примус» і «санкція», аналіз дискусії вчених щодо визначення обсягу заходів примусового характеру, які є заходами кримінальної процесуальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Окремі вчені отожднюють поняття кримінальної процесуальної

відповідальності й кримінального процесуального примусу. Зокрема, З.З. Зінатулін стверджує, що в широкому плані відповідальність є водночас і примусом. Разом із цим науковець відмічає, що обсяг вияву (питомої ваги) ретроспективної відповідальності в окремих видах і заходах кримінального процесуального примусу, безумовно, різний [2, с. 10–15].

Проте більшість науковців ці заходи розрізняють, але мають різні погляди щодо їх співвідношення.

Так, одна група вчених-процесуалістів вважає, що процесуальна відповідальність, процесуальні санкції та заходи процесуального примусу є самостійними різновидами заходів кримінального процесуального примусу. В.В. Рожнова, дослідивши правову природу вказаних охоронних процесуальних заходів, дійшла висновку, що вони «мають значні розбіжності, зумовлені їх відносною самостійністю» [3, с. 8]. На думку З.Ф. Ковриги, указані заходи розрізняються за своєю цілеспрямованістю, підставами, умовами, формами, межами та порядком застосування [1, с. 39–40].

Інша група науковців кримінальну процесуальну відповідальність визначає як різновид кримінального процесуального примусу, а санкцію – як структуру кримінальної процесуальної норми (А.А. Благодир, Г.П. Івлієв).

Окрему думку має Ф.М. Кудін, який вважає, що примусові заходи в кримінальному процесі варто ділити на дві загальні групи: санкційні процесуальні заходи та кримінально-процесуальний примус [4, с. 41]. До санкційних заходів учений зараховує правовідновлювальні заходи (заходи захисту) у вигляді скасування незаконних актів і каральні (заходи кримінальної процесуальної відповідальності). Заходи процесуального примусу Ф.М. Кудін ділить відповідно до способу охорони на такі три види: попереджувального, запобіжного та забезпечувального характеру [4, с. 43].

Вищенаведене свідчить, що вчені по-різному розглядають співвідношення кримінальної процесуальної

відповідальності й процесуального примусу. Це зумовлено тим, що провести між ними чітку лінію розмежування складно, адже досить часто вони є взаємозалежними та взаємозумовлювальними.

У загальному вигляді взаємозв'язок указаних правових інститутів полягає в тому, що міра кримінальної процесуальної відповідальності визначається санкцією кримінальної процесуальної норми, а реалізація кримінальної процесуальної відповідальності здійснюється шляхом застосування кримінального процесуального примусу.

Проте заходи примусу в кримінальному процесі є різними. Не всі вони зумовлені вчиненням кримінального процесуального правопорушення чи зловживанням процесуальним правом. Адже в багатьох випадках кримінальне процесуальне законодавство передбачає можливість застосування примусових заходів і незалежно від учинення учасником кримінального провадження протиправних діянь. Зокрема, примус застосовується як під час приводу, накладення грошового стягнення, так і під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, затримання, узяття під варту чи поміщення до відповідного медичного закладу.

А тому виправданим є поділ примусових заходів на окремі групи, однією з яких є кримінальна процесуальна відповідальність. Разом із цим досить дискусійним є питання щодо визначення кола (обсягу) заходів примусового характеру, які є заходами кримінальної процесуальної відповідальності, а які до них не належать.

Так, В.М. Корнуков вважає, що кримінальна процесуальна відповідальність передбачається й виступає у вигляді: 1) накладення грошового стягнення, 2) звернення встановленої суми в дохід держави, 3) позбавлення учасників процесу та інших осіб певних прав, 4) покладання на них додаткових обов'язків, 5) заходів громадського впливу [5, с. 11]. Далі вчений зауважує, що зміна запобіжного заходу на більш суворий і застосування приводу означають кримінальну процесуальну відповідність, але нею не поглинаються, так як використовуються з метою безпосереднього (прямого примусу) до виконання процесуальних обов'язків [5, с. 17].

І.Л. Петрухін пропонує звернути коло заходів примусу, які пов'язані з кримінальною процесуальною відповідальністю, і зауважує, що виконання процесуального обов'язку під примусом без застосування штрафних заходів – це не відповідальність, а самостійний засіб захисту правопорядку [6, с. 61].

Наведене свідчить, що в основі дискусії лежить дилема з приводу того, чи обов'язковою ознакою для заходів відповідальності має бути застосування штрафних (каральних) санкцій.

Зокрема, дискусійним залишається питання з приводу того, чи є скасування незаконного процесуального рішення, що регламентовано відновлювальною санкцією, кримінальною процесуальною відповідальністю, чи такі дії потрібно вважати заходом процесуального примусу (заходом відновлення правопорядку).

Розібратися в цій дискусії допоможе дослідження питання санкцій кримінальних процесуальних норм. Адже ніхто з учених-процесуалістів не заперечує проти того, що в основі кримінальної процесуальної відповідальності лежить санкція кримінальної процесуальної норми, яка визначає вид і міру процесуального примусу, що необхідно застосовувати в тому чи іншому випадку порушення вимог кримінального процесуального законодавства. Зокрема, П.С. Елькінд стверджує, що необхідною умовою застосування кримінального процесуального примусу за правопорушення є санкція як структурний елемент правової норми, яка передбачає форму та межі державного впливу за відмову від добровільного виконання кримінально-

процесуальних вимог або за позбавлення суб'єкта можливості використання дозволів [7, с. 88].

А тому під час зарахування чи незарахування того чи іншого заходу примусу до кримінальної процесуальної відповідальності вчені відштовхуються від характеристики санкції норми права, якою ці заходи регламентовані. Адже загально визнаним є той факт, що як і санкції інших галузей права, так і санкції кримінальних процесуальних норм є неоднорідними.

Аналіз праць учених-процесуалістів свідчить, що в теорії кримінального процесу виділяють різні види санкцій кримінальних процесуальних норм. Найбільш поширеним є поділ санкцій на такі три великі групи: штрафні (каральні), відновлювальні й санкції нікчемності (правозаперечувальні) [8, с. 12; 9, с. 136].

Такий поділ є виправданим. Адже ці види санкцій кримінальних процесуальних норм відрізняються одна від іншої за характером і способом впливу на суб'єкта кримінального провадження. Але серед учених ведеться дискусія щодо того, чи реалізація всіх санкцій зумовлює настання кримінальної процесуальної відповідальності.

Дискусій немає лише щодо того, що заходи, які передбачені каральними (штрафними) санкціями, є заходами кримінальної процесуальної відповідальності. Варто зауважити, що окремі вчені штрафні та каральні санкції розрізняють. Зокрема, З.Ф. Коврига стверджує, що каральна санкція містить публічний правовий докір учаснику процесу за вчинене ним правопорушення й попередження не допускати ні подібного, ні інших порушень надалі. А в зміст штрафних санкцій уходять нові обтяження, які раніше не входили до правового статусу учасника процесу [10, с. 22].

Проте вважаємо, що більш правильною є позиція вчених, які їх отожднюють і вважають, що штрафні (каральні) санкції – це міра «штрафного, карального» характеру, за допомогою якої здійснюється покарання порушника, його виховання та виправлення [11, с. 44]. Для штрафних (каральних) санкцій притаманним є те, що вони передбачають заходи примусу, які характеризуються покаранням (відплатою) правопорушника за вчинене ним протиправне діяння. А тому ні в кого не виникає сумнівів щодо доцільності зарахування заходів примусу, які передбачені каральними (штрафними) санкціями, до кримінальної процесуальної відповідальності.

Разом із цим потрібно зауважити, що каральний вплив у кримінальному процесі може бути різним. Зокрема, Д.А. Липинський вважає, що каральний вплив процесуальної відповідальності може мати матеріальний характер (обмежувати майнову сферу), психологічний (у вигляді осуду), організаційно-правовий (видалення із зали суду) чи полягає в погіршенні правового становища суб'єкта (застосування більш суворого запобіжного заходу) [12, с. 264].

Утім суто каральних (штрафних) санкцій у кримінальному процесі не так багато. До таких санкцій можна зарахувати такі: накладення грошового стягнення, що застосовується до поручителів чи особи, яка не прибула на виклик (ч. 5 ст. 180 і ч. 1 ст. 139 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України), звернення застави в дохід держави (ч. 8 ст. 182 КПК України), зміна запобіжного заходу на більш суворий (ч. 2 ст. 179 КПК України), видалення із зали суду за порушення порядку судового засідання (ч. 1 ст. 330 КПК України).

Адже науковці не раз звертали увагу на те, що санкції кримінального процесу виражаються не тільки й не стільки в заходах безпосереднього впливу на правопорушників, скільки в заходах відновлення законності, порушеної протиправними діями (такими санкцій у кримінально-процесуальному праві більшість) [13, с. 249].

До заходів відновлення законності (заходів захисту) зараховують ті, які передбачені правовідновлювальними санкціями чи санкціями нікчемності, а саме: 1) скасування чи зміна незаконних процесуальних актів; 2) примусове виконання процесуальних дій щодо осіб, які ухиляються від добровільного виконання своїх процесуальних обов'язків; 3) обов'язок відшкодувати шкоду, спричинену особі кримінальним процесуальним правопорушенням, і відновити особисті немайнові права [11, с. 43].

Однак під час визначення місця заходів примусу, які регламентовані відновлювальними санкціями, серед інших заходів примусового характеру думки вчених різняться.

Так, В.В. Рожнова стверджує, що заходи примусу, які визначені правовідновлювальними санкціями, є не заходами кримінальної процесуальної відповідальності, а охоплюються терміном «процесуальні санкції» [3]. На думку І.Л. Петрухіна, «заходи захисту» є самостійною формою правоохорони, яка не зводиться до відповідальності [6, с. 61–62].

Г.Н. Ветрова, на відміну від наведеного вище, вважає, що в певних випадках реалізація відновлювальних санкцій є кримінальною процесуальною відповідальністю. Питання щодо того, чи є заходи процесуального примусу, передбачені відновлювальними санкціями, процесуальною відповідальністю, чи ні, потрібно вирішувати залежно від ставлення до цього самої особи. Учена стверджує, що коли реалізація відновлювальної санкції застосовується за винувате невиконання процесуальних обов'язків суб'єктами кримінального судочинства, то її потрібно розглядати як відповідальність [8, с. 13].

Варто звернути увагу й на твердження З.Ф. Ковриги про те, що змістом відновлювальної санкції є спеціальний додатковий обов'язок усунути наслідки процесуального правопорушення, відновити нормальний рух кримінального провадження [10, с. 22]. При цьому відновлювальні санкції, спрямовані на усунення порушень кримінального процесуального закону, несуть у собі оцінні думки про посадову особу, яка допустила порушення, її професійну діяльність і моральні якості. Адже якщо особа займається правовою діяльністю й допускає порушення у сфері кримінального судочинства, то й оцінку її діяльності потрібно вважати правовою та тлумачити як правовий осуд [10, с. 20–21]. Зокрема, останнім часом в українському суспільстві сформувалася думка про доцільність уведення обліку скасування чи зміни рішень у порядку нагляду чи судового контролю. А в разі їх критичної суми пропонується робити висновки про доцільність здійснення кримінального провадження такою особою.

Висновки. Вищенаведене свідчить, що окрему групу заходів процесуального примусу утворюють ті, які за-

стосовуються внаслідок учинення особою кримінального процесуального правопорушення. Такі заходи передбачені штрафними (каральними) санкціями. Дискусійним і таким, що потребує додаткового дослідження, є питання щодо зарахування до кримінальної процесуальної відповідальності заходів, які визначені правовідновлювальними санкціями.

Список використаної літератури:

1. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальное принуждение / З.Ф. Коврига. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. – 174 с.
2. Зинатуллин З.З. Уголовно-процессуальное принуждение и его эффективность (вопросы теории и практики) / З.З. Зинатуллин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1981. – 136 с.
3. Рожнова В.В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.В. Рожнова. – К., 2003. – 17 с.
4. Кудин Ф.М. Принуждение в уголовном судопроизводстве / Ф.М. Кудин. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1985. – 135 с.
5. Корнуков В.М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / В.М. Корнуков. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1978. – 137 с.
6. Петрухин И.Л. Уголовно-процессуальная ответственность / И.Л. Петрухин // Известия вузов. Серия «Правоведение». – 1984. – № 3. – С. 61–68.
7. Элькин П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П.С. Элькин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – 144 с.
8. Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Г.Н. Ветрова. – М., 1981. – 14 с.
9. Хабло О.Ю. Наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог кримінально-процесуального законодавства / О.Ю. Хабло // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – № 4. – С. 135–142.
10. Коврига З.Ф. Правовые и теоретические основы уголовно-процессуальной ответственности : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / З.Ф. Коврига. – К., 1987. – 40 с.
11. Столмаков А.И. Понятие и классификация норм уголовно-процессуального права / А.И. Столмаков // Известия вузов. Серия «Правоведение». – 1977. – № 3. – С. 40–46.
12. Липинский Д.А. Об уголовно-процессуальной ответственности / Д.А. Липинский // Вектор науки ТГУ. – 2010. – № 3 (13). – С. 261–264.
13. Юридическая процессуальная форма : теория и практика / [П.Е. Недбайло, В.С. Основин, В.О. Лучин, А.С. Пиголкин и др.] ; под общ. ред. П.Е. Недбайло и В.М. Горшенева. – М. : Юрид. лит., 1976. – 280 с.